

Божидар Језерник (Љубљана, Словенија)

МАКЕДОНЦИ: СОМНИТЕЛНИ ЗАРАДИ НИВНОТО ОТСУСТВО

Апстракт: Богатото културно-историско минато на просторот на балканските народи дава инспирација да се пишува и за империјалистичките стремежи на балканските држави кон Македонија и Македонците. Истражувањата на балканските научници главно оделе во прилог на мегаломанската политика на државата од која потекнувале. Нормално, во услови на таква поставеност на работите, двете балкански војни и непостоењето на Македонците за јавноста во светот биле неминовно.

Клучни зборови: Македонија, Македонци, Александар Велики, соседни балкански држави, пропагатори, Отоманска Империја

Географската површина на Балканот е многу помала од неговата историја и затоа не е воопшто чудно една балканска држава да има повеќе букви во името отколку територија. Бидејќи сонот на секоја балканска држава, при нејзиното појавување, се состоел од освојувањето на Златниот град, сите тие, порано или подоцна, посегале по Македонија, и таму испраќале мисионери за да ја придобијат наклоноста на населението. Ова наследство на „Болниот од Европа“ и надежите за реализација на „големите национални идеи“ во форма на Голема Албанија, Голема Бугарија, Голема Грција, Голема Романија и Голема Србија, беа основните елементи во трансформацијата на Македонија којашто започна во втората половина на 19-тиот век, во арена на политички и културни поврзувања помеѓу балканските држави, кои ја сметале за ветена земја. Тоа беше како надежните синови да се повикани од докторите крај постелата на болниот. Дури и Македонија да беше двојно поголема, тоа се уште немаше да биде доволно да ги задоволи конфликтните барања на соседните држави.

Всушност, Македонија е *sentina gentium* на Европа, бариера помеѓу Истокот и Западот, цивилизацијата и варварството, образованието и незнаењето, вистински мозаик на народи, верувања и јазици, најпросперитетна област во империјата која е на заоѓање, па оттаму посакувана од сите. Затоа, изразот „македонско прашање“ станало генерички термин за сите проблеми поврзани со Турција во Европа (Comyn-Platt 1906: 11)

A macedoine

Името Македонија се должи на постоењето на древното кралство Македонија (или Македон). Во 4 век п.н.е тоа владеело со Грција и освоило територија дури до реката Инд, воведувајќи краткотрајна империја со која започнала ерата на Хеленизмот. Иако поголемиот број од населението во ова кралство зборувало грчки, сепак Тукидит ги опиша Македонците како полу-варвари. Поврзаноста помеѓу Македонија и Грција, еден современ грчки историчар ја опишал на следниов начин:

“Коренот *мак-* е грчки и значи *високо* или *долго*; соодветно на тоа *Македонија* значи висока земја, а *Македон* човек кој живее во високи предели... Според Хесиод, татко на Македонците бил Македон, кој пак бил братучед на

синовите на Елена, Дориј, Хутус (таткото на Јон) и Еол. Според ова потомците на Македонците биле роднини со Даријците, Јоните и Еолците, трите најголеми и главни грчки племиња... Што е уште повпечатливо, според Хеланикус, таткото на Македон бил Еол, што укажува на блиска врска помеѓу Македонците и Еолците (Cosmopoulos 1992: 13).

Етничкиот состав на Македонија бил значително променет со населувањето на Словените на Балканскиот Полуостров во 6 и 7 век п.н.е. Македонија потпаднала под власта на Отоманската Империја кон крајот на 14 век, и како последица на тоа целата територија била населена со значителен број муслиманско население (Словени, Турци и Албанци). Последните муслимани дошле во Македонија откако Балканските држави ја добиле својата независност во 1878 (Mantegazza 1903 : 12). Тие живееле во сите делови на земјата, главно во големите градови и во одреден број села во рамнините, но гледано во целост нивниот број не бил толку голем во споредба со христијанското население, кое главно живеело во планинските и помалку плодните делови на земјата (Miecznik 1904 : 77).

Според западните земји, Отоманската замисла за владеење била “само да зема данок и да им обезбеди највисока позиција на Муслиманите. Откако ова било остварено тие не покажувале ниту најмали напори да се мешаат во обичаите на нивните поданици, туку ги третираше со бесрамна толеранција.” Токму овој став на турското владеење придонело за преживување на со векови старата традиција, бидејќи таа се овековечила и зачувала, како во музеј - таа е чудно шаренило кое постоело во Јужна Европа во последните години на Византиската Империја. (Eliot 1900 : 17; Duckett Ferriman 1911 : 80; Villari 1905 : 121; Baker 1913 : 259). Од сето ова не е ниту чудно што некои автори на почетокот на 20 век под влијание на жителите на Македонија, ја согледале способноста на тој толку добро познат десерт, “македонската салата” (Goff and Fawcett 1921 : 6-7).

Потомците на Александар Велики

Спомените за златното доба, особено времето на Александар Велики, го преживеале периодот на турското владеење бидејќи Турците имале високо мислење за овој освојувач (Baudier 1624 : 31; Browne 1673 : 45; Mahmut 1691 : 137; Hill 1709 : 69; Madden 1829 : I, 74). Спомените за храбрите дела на Александар биле повторно оживеани во 19 век, кога сопернички настроените балкански историчари, закопувајќи се во сопствените национализми, спореле околу класичната и средновековната историја, тврдејќи дека познатиот освојувач е прататко на различни балкански народи. Грците се повикувале на македонските кралеви гордо изјавувајќи дека тие се Македонци, “деца на Александар Велики” (Mantegazza 1903 : 7; Buxton 1907 : 45; Moore 1914 : 265; Reed 1916 : 14). Бугарските историчари, не помалку патриотски настроени, одговориле со тоа што ги вметнале античките македонски кралеви во листата на “цареви на Бугарија”. Овие откако ја освоиле целата територија на Грција, го прошириле бугарското царство дури до Индија (Abbott 1903 : 278; Durham 1905 : 6; Upward 1908 : 28, 162). Албанците, од своја страна, констатирале дека Филип и неговиот син Александар, како и сите Македонци, не се Грци, но ставиле посебен акцент на Александар велејќи дека неговата мајка била Албанка. Според ова Албанците биле “војници на Александар Велики, кој го освоил сиот познат свет во негово време” (Tozer 1869 : I, 214; Nušić

1902 : 87; Slišković 1904 : 86; Dako 1919 : 17, 29; Lane 1922 : 16; Matthews 1937 : 5, 42). Некои српски автори, тврделе дека двајцата кралеви се всушност предци на Србите (Popović 1879 : 281). Македонците од своја страна пак се декларираат како потомци на Александар Велики (Kuba 1932 : 213).

Со цел да си ја припишат Античка Македонија, балканските националисти, повремено накнадно ја изменувале историјата додавајќи или одземајќи историски споменици кои ги потврдувале или ги побивале нивните тези. (види Jireček 1888 : 307; Upward 1908 : 162-63).

Кога во текот на 19 век почнала да се кристализира националната свест кај балканските народи, европските сили сфатиле дека повлекувањето на меѓународни граници долж стратешките и економските подрачја не можело да биде усогласено со етничките прашања. Додека Македонија била под турска власт, целокупното словенско население таму се декларирало себеси, а тоа бил случај и со светот, како Бугари (види Walsh 1828 : 168; Boué 1840 : II, 5; Moore 1914 : 181; Carnegie Endowment 1914 : 26, 30; 1925 : 12; Diplomatist 1915 : 89). Потоа балканските сојузници ја одзеле Македонија од Турција, и ја поделиле меѓу себе на нееднакви делови т.е. поставиле арбитрарни граници низ Македонија, не земајќи ги во предвид етничкиот идентитет на нејзините жители. Сите Словени кои потпаднале под грчка надлежност, автоматски станале бугарофилни Грци, оние под српска власт Јужни Срби, а тие под Бугарија останале Бугари.

Географија на Балканот и статистиките

Долго време Македонија била повеќе политички проблем отколку географска целина. За да биде полесно, западните публицисти границите на Македонија ги поистоветиле со трите вилаети на Отоманската Империја (Скопје, Битола и Солун) (Mantegazza 1903 : 2; Lynch 1908 : 12-3). Како и да е, ваквата положба не ги задоволела ниту Грците, ниту Бугарите, ниту пак Србите. Мнозинството од грчките автори зборувале за, т.н. "историска Македонија". Ова е најстрогата поделба на Македонија, која ги вклучува само двата јужни вилаети. Бугарите зборувале за "географска Македонија" која изоставува одредени области во западниот дел, во кои населението е речиси во целост исламизирано, и еден југо-западен дел кој е целосно хеленски. Србите пак тврделе дека регионот на Скопје во северо-западниот дел, воопшто не е македонски, туку дека е дел од Стара Србија (Miecznik 1904 : 5; Upward 1908 : 26; Zotiades 1954 : 12).

Од ова може да се заклучи дека всушност консензусот за точните граници на Македонија тогаш недостасувал. Заинтересираните страни имале уште повеќе варијации што се однесува до бројот и етничката припадност на нивното население, бидејќи секоја страна го зголемувала бројот на нивните членови за да ги побие тврдењата на другите националности. Величенствената цел ги оправдувала сите употребени средства. Оттаму турските експерти произведувале мапи обоени во црвено до Виена и пописи на населението во коишто бројот на муслиманите кои живееле во Европска Турција бил поголем од вкупниот број жители (Moore 1906 : 156). Балканските националисти наскоро започнале да го прават истото Тие не воделе голема сметка за точноста на бројките кои сепак ги земале крајно сериозно. Оттаму дадените бројки ја раскажуваат нивната сопствена приказна којашто за читателот кој не е директно инволвиран, можат да бидат доста забавни. Србинот

Гопчевиќ (Gopčević 1889 : 501-3), Бугаринот К'нчов (Kunčov 1900 : 289) и Гркот Николаидес (Nicolaides 1903 : 25-8) известуваат за вкупна бројка од 2,880,420 и 2,358,224 и 1,825,482 жители на Македонија кои се состојат од

	Гопчевиќ	К'нчов	Николаидес
Турци	231,400	499,204	620,491
Бугари	57,600	1,181,336	427,544
Срби	2,048,320	700	9,831
Грци	201,140	228,702	647,384
Албанци	165,620	128,711	нема
Власи	74,465	80,267	18,769

Како поддршка за нивните тврдења Бугарите, Грците и Србите извадиле статистички податоци за населението на Македонија, коишто го искажувале пред се нивниот авторски патриотизам, бидејќи Бугарија, Грција и Србија всушност сакале да ги прошират нивните национални територии. Ова е причината поради која авторите на наведените статистики не се согласуваат по било која дадена бројка, а безрезервно се согласуваат само околу еден факт кој е сомнителен заради неговото отсуство: според нив во Македонија нема Македонци.

Во овој поглед грчката статистика беше ненадминлива. Во Македонија зборот "грчко" означувал повеќе црковна отколку етничка класификација, критериум за грчката или бугарската припадност било припаѓањето кон Грчката Патријаршија или кон Бугарската Егзархија. Српските националисти отишле уште подалеку и македонските заедници ги сметале за српски бидејќи тие немале автокефална црква. Грците полагале право на влашките заедници, православните Албанци и Бугарите кои не биле соединети со бугарската егзархија, и ги нарекувале Влахофони, Албанофони и Бугарофилни Грци (Chiról 1881 : 74; Mantegazza 1903 : 232; Villari 1905 : 138; Moore 1906 : 156; Amfiteatrov 1912 : 247; Baker 1913 : 235-36; Reed 1916 : 319; Buxton 1920 : 146-47; Durham 1920 : 93-4; Sis 1924 : 151; Christowe 1935 : 45-6; Matthews 1937 : 215; Cosmopoulos 1992 : 86-7).

Во Охрид, во текот на летото 1861, секретаријатот на Цариградскиот Синод издал памфлет за историјата на Бугарите и нивната врска со грчката црква, со цел да покаже дека нивните поплаки и претензии немале основа. Писателот наведува дека Бугарите биле само мал дел од населението на западна Македонија и тврди дека многу од луѓето биле само Грци кои зборувале бугарски. Тој отишол дури до таму што тврдел дека физичкиот изглед и обичаите на Бугарите во тие делови се во целост грчки, а не бугарски (Tozer 1869 : I, 182). Грчките автори дури и денеска не се сомневаат во тоа дека во почетокот на 20 век, хеленизмот доминирал во Македонија и дека Македонците се всушност Грци, наведувајќи ги како цврсти доказите од официјалниот турски попис од 1905, спроведен од страна на Хилми Паша за Солунскиот и Битолскиот вилает. Во овие два вилаета имало 678,910 “ Грци” (приврзаници на патријаршијата) и 385,729 “ Бугари” (приврзаници на

егзархијата). Поконкретно: односот во секој од вилаетите бил: во солунскиот 395,222 “Грци” наспроти 207,073 “Бугари”, а во битолскиот 283,683 “Грци” наспроти 178,412 “Бугари” (Vavouskos 1973 : 9; Martis 1984 : 109; Cosmopoulos 1992 : 57). Дури во 1973, Институтот за проучување на Балканот во Солун издал публикација во која се велело дека “Населението што зборува влашки е грчко, како и другите жители на Македонија без разлика на нивниот јазик”. Авторот на оваа публикација навел протестна петиција доставена до француската влада во 1903 од жителите на битолскиот регион: “Ние зборуваме грчки, влашки, албански и бугарски, но ние сме Грци и не дозволуваме ова да биде подложено на сомневања” (Vavouskos 1973 : 22-3).

Отоманската Империја освен за војската, не спроведувала било каков друг попис. Тие ги броеле Муслиманите кои биле способни да служат во војска, а христијаните кои не биле способни да служат плаќале посебен данок. Во 1881 Румелиската влада објавила детална статистика, која наведува дека Македонија имала вкупно 1.863,382 жители 1.251,385 Словени, 463,839 Муслимани и само 57,480 Грци (Laveleye 1887 : 290). Сепак на грчката етнографска мапа на Македонија многу области биле обоени со сина боја (знак на Грција) иако во нив немало ниту еден Грк. Во нејзината книга *La Macedoine* (Берлин 1893) д-р Клеанти Николаидес Косовското Поле го нарекла со грчкото име “Косифопејдон” (Nicolaides 1903 : 25).

И покрај фактот што дури ниту најповолните статистики не им давале повеќе од една десетина од населението, во Атина владеело мислењето дека Грците доминираат во Македонија. Така на пример, кон крајот на 19 век, професорот Сариполос, дописник на францускиот институт ги дал следниве бројки како веродостојни Грци 500,000, Словени 100,000 и 40,000 Евреи. Во Солун некои влијателни жители испратиле барање до Патријархот и Портата во име на 800,000 Грци од тој крај. Оваа илузија се проширила по одговорот на црковните власти кои ги сметале за Грци сите оние кои и припаѓале на грчката црква. Гледано од овој аспект може да се каже дека во Босна имало повеќе Грци отколку католици меѓу нејзините христијани (Laveleye 1887 : 290-92).

Грчките пропагатори работеле многу напорно за да влијаат на меѓународната заедница при повлекувањето на грчките меѓународни граници. Тие продуцирале статистики за да ги докажат нивните ставови во врска со земјите населени со Словени, поддржувајќи ги со теоријата на нивната „етнократска пре-еминенција“. Според оваа теорија, Грците биле поблагородни отколку македонските Словени кои требало да им се потчинат бидејќи биле „некултурни варвари со некохерентен говор, груби и робови“ (Misheff 1917 : 31). Како што тоа го напишал еден функционер од висок ранг во Атина во писмото до баронот Лавелје:

“Вие грешите за Бугарите, тие се варвари и такви ќе останат. Тие се татари и поради тоа се уште не се цивилизирани. Христијанството не е доволно за да ги скроти. Тие имаат добри особини, но такви како на натоварени ѕверови, кои имаат инстинкт да складираат како мравки. Додека ви пишувам Вам, имам многу бугарски сидари кои работат на куќата која и ја давам на ќерка ми Атина како мираз. Тие работат добро, но се глупави.” (Laveleye 1887 : 293).

Втората изјава била изнесена од грчкиот министер во Лондон во 1885: тој сметал дека како што земјата претходно им припаѓала на Хелените, нејзината моментална окупација од Бугарија не била доволна да се оправда нејзиното поврзување кон нив. Правото на Грците над нив било неоспорно. Убедливоста на оваа изјава белгискиот барон ја побил со следново:

“Од ова следува дека Нова Холандија, Нов Зеланд, Тасманија кои беа откриени од Холанѓаните, треба да и припаѓаат на Холандија, бидејќи имаат холандски имиња. Англичаните ги колонизираа нив, но тоа не им дава за право да ги присвојат. Тешко е да се расправа за такви теории, а вознемирувачко е дури и да се споменат.” (Laveleye 1887 : 293).

Во текот на 1780, Катерина Велика, го измислила “грчкиот проект” со намера да ги протера Турците од Европа, и да ја возобнови Византиската Империја со руски принц на престолот. Еден од нејзините внуци бил крстен Константин за соодветната прилика. За подготовките на неговата иднина, Русите најмиле грчки доилки за преку нивното млеко тој да го научи јазикот (Habesci 1784 : 289; Bisani 1793 : 129; Hughes 1820 : I, 442; Ross 1836 : 273; Stuart-Glennie 1879 : 189; Gossip 1878 : II, 300; de Lusignan 1885 : 10; Young 1926 : 164-65; Edib 1930 : 53; Wollf 1956 : 71; cf. Mastnak 1998 : 122). Планот пропаднал, но останале амбициите.

Кога национализмот се раширил од западна Европа на Балканот, Грците биле први што го почувствувале тоа влијание и ја побарале нивната слобода како нација (Toynbee 1922 : 17). Напуштањето на Српската Патријаршија во Пеќ и на бугарската Архиепископија во Охрид во 1766 и 1767 ја оставиле Македонија под јурисдикција на Цариградската Патријаршија. Ова значело дека во црквите литургијата се одвивала на грчки а во училиштата се учело исто така на грчки. Оттаму, народот во Македонија бил подложен на процес на хеленизација. Тие можеле да бидат и комплетно хеленизирани доколку грчките свештеници и учители не гледале на сиромашните, прости селани на Македонија како на „животни“ (Hamlin 1878 : 268) или „носачи на овчи кожи“ (Carnegie Endowment 1914 : 22; 1925 : 3) кои зборувале неразбирливи словенски дијалекти и не биле заслужни да научат да пишуваат и да читаат: „понижувачко е за еден љубител на музите да престојува во еден варварски свет“ (Carnegie Endowment 1914 : 22). Како резултат на ова тие не биле повлијаени во голема мерка од грчката култура (Stavrianos 2000 : 518).

Соседните независни држави имале копнежливи погледи кон Македонија и се обидувале да докажат дека одреден дел од земјата или целата е нивна. Бугарите тврделе дека Македонија е нивна бидејќи таа била “лулката на бугарската нација поради која е пролеана река крв”. Бугарските статистики тврделе дека мнозинството од Македонците се од бугарско потекло. Бугарските патриоти сметале дека не е важно кога и како Бугарите дошле таму, важно било само дека мнозинството од населението копнеело за единство со родната земја, “плаче како дете по мајка си”, и нема да прифати да живее под никоја друга земја освен Бугарија. Другите балкански држави никогаш не го прифатија тврдењето дека Македонија е бугарска (Bercovici 1932 : 93-4; Zotiades 1954 : 57).

Грците сметале дека Македонија е нивна поради историски причини иако во класичното доба на Грција желбата на Македонците да влезат во светиот круг на Хелада била прифатена со извесен степен на љубомора, и од кралевите на таа земја

било барано да го докажат своето грчко потекло пред да ја добијат привилегијата да учествуваат на Олимписките Игри. Но Македонија била неопходна во остварувањето на “големата хеленистичка идеја”. Србите од своја страна се обиделе да му докажат на светот дека Македонија не треба да му припаѓа на никого освен на Србија, бидејќи таа била центар на кралството на цар Душан. Претензиите кон Македонија врз “етнографска база”, привлечле и далечна земја како Романија поради големиот број Власи кои живееле во Македонија. И Албанците поради слични причини имале претензии кон тоа парче земја (Chiról 1881 : 64, 168; Abbott 1903 : 79; Mantegazza 1903 : 265; Miecznik 1904 : 4; Buxton 1907 : 49; Le Queux 1907 : 147; Lynch 1908 : 34-5; Upward 1908 : 179; Moore 1914 : 171-72; Reed 1916 : 305; Bercovici 1932 : 90, 93). Откако Австро-Унгарија го добила мандатот да ја окупира Босна и Херцеговина во 1878, таа наскоро почнала да фрла љубоморен поглед кон Македонија и кон Солунското пристаниште (Laveleye 1887 : 290; Samuelson 1888 : 218; Barlett 1897 : 45; Barry 1906 : 251; Comyn-Platt 1906 : 51; Buxton 1907 : 55; Townshend 1910 : 321; Cosmopoulos 1992 : 74).

Под вакви услови никој не се чудел зошто Македонското прашање добило интернационален карактер, “што никој не можел да го реши”, и никој не се двоумел дека оваа земја е осудена “неминовно да биде едно од најголемите бојни полиња во источна Европа” (Hulme-Beaman 1898 : 137). Така на пример, еден британски автор кој на почетокот на 20 век патувал низ Србија, Бугарија, Црна Гора, Албанија, Романија и Македонија, откако направил темелна истрага за ова прашање дошол до заклучок дека има само едно решение: “Македонското прашање е најактуелно денеска, и може да се реши само на еден начин – со жестока и крвава војна” (Le Queux 1907 : 285).

Мегали идеја (Големата идеја)

Кога Грција станала слободна земја, нејзините жители сметале дека прашањето на еманципацијата е само половина решено, и се стремеле кон анексија на многу поголема територија од Турција. Голем број од припадниците на владеачката и политичката класа сонувала за грчко соединување и повторно формирање на Византија (Gordon 1832 : I, 321; Senior 1859 : 358-59, 364; Bremer 1863 : II, 85, 285; Arnold 1868 : I, 11-3; Stuart-Glennie 1879 : 244; Kesnin bey 1888 : 209; Samuelson 1888 : 216; Horton 1896 : 9; Edwards 1902 : 248; Villari 1905 : 137; Upward 1908 : 26; Douglas 1919 : 67; Ostrorog 1919 : 178; Volonakis 1920 : 50; Price 1923 : 52; Armstrong 1925 : 233). Кралот на Грција ја имал истата титула, Басилеус, како и Византискиот император, а првиот син на кралот Џорџ бил крстен Константин за да се даде драматичен набој на неговото враќање на тронот загубен во 1453 (Temple 1836 : I, 22; Arnold 1868 : I, 119, 124; Dwight 1881 : 243). Ова била таканаречената голема идеја која означувала соединување на сите „Грци“ во една држава. Како последица на тоа грчката држава почнала да спроведува агресивна политика, која имала за цел „ослободување“ на Македонија, Епир, Тракија и Крит, “обожаваните ќерки на Грција”, коишто “чекале мајката да ги ослободи од турскиот јарем” (Vaka 1913 : 2-3).

Бидејќи пропагандата не ги донела очекуваните резултати, обединети во своите акции Грција, а исто така во помали рамки и Србија, уфрлале, едните од југ другите од север, вооружени банди во Македонија, со цел да ја “ослободат земјата

на Александар од Бугарите”. Грците, Србите, Бугарите и Романците, сите тие се обидуваа да го зголемат бројот на нивните соборци преку активностите во црквите и училиштата, главно финансирани од соодветните влади. Директорите на училиштата соработувале меѓусебно преку давање привилегии за посетување на училиште до таа мерка што децата не само што биле бесплатно облекувани и образовани туку можеле на своите родители да им носат и приход бидејќи наместо да плаќаат за нивното образование тие добивале надомест. Од време на време нивната работа се состоела во тоа да ги убијат водечките луѓе и да му наметнат на локалното население да ја признае грчката или српската националност. Грчките свештеници биле испраќани во бугарските села а исто така многу грчки училишта биле отворени по целата земја. Кога за време на балканските војни овие територии биле окупирани од грчката армија тие им дале на несреќните луѓе 24 часа да го преиспитаат прашањето за својата националност и да се прогласат за Грци иако тие не ги разбиралел најосновните грчки зборови како калиспера (добро вечер). Бугарските училишта биле затварани, а учителите доколку не прифателе да подучуваат на грчки биле прогонувани или затварани, а на бугарските свештеници им бил даван избор помеѓу смрт или пренасочување кон грчката црква. Грчките војници влегувале во села каде никој не го зборувал нивниот јазик. “Што сакате да кажете со тоа што зборувате бугарски?” Викале војниците “Ова е Грција и вие мора да зборувате грчки”. Одбивањето да се стори ова значело смрт или бегство. „Каков срам“ викале грчките жандарми во Горно Куфалово на 25 март 1912. „Ние ве ослободивме. Гласот на Александар Велики ве повикува од гробот. Нели го слушате? Вие и понатаму спиеите и се нарекувате себе си Бугари“ (Chiról 1881 : 79, 86; Buxton 1907 : 49-50; Le Queux 1907 : 294; Lynch 1908 : 35; Amfiteatrov 1912 : 254; Carnegie Endowment 1914 : 56; 1925 : 43; Reed 1916 : 319; Buxton 1920 : 146-47).

Етничката структура на населението на Македонија значително се изменила по 1918 кога бројот на сите други националности опаднал, а само бројот на Грците се зголемил. За време на војните и веднаш по нивното завршување многу Словени биле убиени или присилени да бегат. Истата судбина ги снашла и Турците, Албанците и во некоја мерка Куцовласите. Неколку години подоцна етничката структура на населението во грчка Македонија било радикално променето како резултат на населувањето на оклоу 800,000 бегалци од Мала Азија и Русија по грчкиот пораз во 1922 проследен со емиграција во 1923/24 на 348,000 Муслимани. Единствениот потсетник на неговото словенско минато биле зачуваните словенски топоними.

Националност и религија

По освојувањето на Византија, Турците не се обиделе да им ги наметнат на своите нови поданици турските државни институции или да ги асимилираат христијаните со кои тие завладеале. Иако пресирана и понижувана, *рајата* задржала извесен степен од својата автономност. Местото на владетелите на потчинетите народи сега биле заменети со припадници од нивната црква. Султанот Мехмед 2, освојувачот на Цариград му ја доделил на патријархот на Цариград титулата *Милетбаши* (водач на нацијата) и на населението од христијанска вероисповест му дозволил да ги задржи некои од неговите цркви и слободно да ја

практикува својата вера. Освен тоа му ја доделил на патријархот администрацијата на духовните и световните интереси на неговите поданици. На овој начин црквата формирала тело на функционери кои располагале со голема административна и судска моќ. Сите случаи на брак, развод и наследство биле разгледувани пред епископалните судови, така што христијаните за работи од граѓанска природа не морале да одат во турските трибунали. На секоја религиозна заедница и била доверена поделбата на даноците помеѓу нејзините членови, а исто така секоја од нив била одговорна да плати дел во Државната каса. Истите прерогативи им биле доделени и на бугарските патријарси од Трново и Охрид, како претставници на бугарската нација.

Општеството на отоманската Империја било организирано во црковни заедници при што секој поданик морал да припаѓа некаде. Поданиците биле групирани во *милети* или заедници кои што се состоеле од световен и црковен совет кој се занимавал со проблемите внатре во заедницата. Овие милети или „црковни нации“ како што ги нарекува еден турски професор по западна литература (Edib 1930 : 68) биле само подгрупи признаени од страна на државата. Помеѓу различните муслимански елементи (Словени, Азијци и Албанци) немало етнички заедници. Тие го зборуваа мајчиниот јазик во сопствените домови, а пожелен јазик да се зборува бил турскиот. Но сите од нив биле муслимани, и сите од нив биле „Турци“ во политичка смисла – тие и припаѓале на доминантната каста, тие биле признаени владетели на неверниците, и се држеле заедно поради заеднички интерес бидејќи тие го формирале малцинството кое ги експлоатирало поданиците и живеело од неформалниот и различен придонес на христијанското мнозинство.

Милетот Рум (Рум е турска кратенка за Романиос, грчкото име за поданик на Византија; ова е името кое модерните Грци си го дале себе си во почетокот на дваесеттиот век) било се што останало од Источното царство. Под водство на бискупите и патријарсите го сочувал животот од Византискиот двор, и ја сочувал грчката националност со грчка форма на христијанство. Целата христијанска зона на Балканскиот полуостров од страна на Турците била наречена „Руми вилаети“ (Грчки области). До средината на 19 век Турците ги сметале православните христијани за „Романи“ односно за припадници на грчко-византиската вера. Оној кој не бил „Турчин“, бил *Руми* или „Грк“. Тоа било име што ги обединувало Албанците, Бугарите, Власите, Македонците, Србите и Грците под една заедничка припадност која налагала признавање на патријархот на Цариград (Layard 1903 : II, 125; Ivanić 1906 : 98, 126; Amfiteatrov 1912 : 244-45; Baker 1913 : 54-5; Maliszewski 1913 : 41-2; Gordon 1916 : 258; Douglas 1919 : 59). Оттаму еден британски патник во 1790-тите во неговите писма напишал дека откако го напуштил Херманштад во Трансилванија тој патува низ „грчка земја“ (Morritt 1914 : 60). И еден француски патник во Пловдив и Софија „не можел да ја чуе за ниту едно лице кое станало регуларен жител на овие места а не е ниту Турчин ниту Грк“ (Hervé 1837 : II, 286).

Една од последиците била тоа што дури се до почетокот на 20 век Словените во Македонија, дури и во Бугарија, па и „низ цела Европа“ беа познати како Грци, а дури и секој образован човек кој доаѓал од таа земја самиот себе си се нарекувал Грк (Vivian 1897 : 100; 1904 : 227; Eliot 1900 : 347; Edwards 1902 : 123, 248; Baker 1913 : 239). Тие милуваа да бидат Грци, бидејќи името Бугарин било

гледано со презир, тие луѓе биле познати како хондрокефалос а бугарскиот јазик како што велело и самото име бил “вулгарен, досаден”. Некои од нив почнале да го учат грчкиот јазик бидејќи употребата на истиот укажувала на образован човек од источна Македонија (Misirkov 1903 : 123; Garnett 1904 : 160-1; Ivanić 1906 : 16, 72-3, 105; Plut 1913 : 126; Tomitch 1918 : 110). „Грк“ означувало „член на православната црква“ или „граѓанин“ поради тоа што градските луѓе биле „Грци“ а селаните „варвари“ (Amfiteatrov 1903: 26). Или како што наведува еден дописник на филолошкото здружение на Парнас:

“За Словенот е предизвик да стане Грк, како што за Индиецот е чест да стане Британец” (Upward 1908 : 76).

Основата на овие поделби биле секогаш религијата, а јазикот и етнолошките теории играле едвај секундарна улога. Бугаринот можел да стане Турчин ако го прифател исламот, како што Гркот можел да стане Бугарин ако и се придружел на Егзархијата, а од двајца браќа едниот можел да премине кај Романците а другиот кај Србите. Овој систем траел се до почетокот на 20 век кога во Албанија се уште не постоеле граѓански судови и единствен закон бил Коранот. Во почетокот на 20 век со интензивни реформи на политичкиот систем во Турција, овој систем бил укинат и бил воспоставен нов, базиран на Наполеоновиот модел. Како и да е, Србите, Власите, Православните Албанци и Бугарите кои не и се приклучиле на – бугарската црква, во пописите биле се уште наведувани како Руми (Brailsford 1906 : 63; Buxton 1907 : 52; Franck 1928 : 316).

Основата за ваквата состојба на нештата бил системот на владеење. Турскиот закон бил религиозен кодекс кој не можел да биде наметнуван врз неверници, кои пак не можеле да бидат регрутирани во армијата. Вистинските верници, следбениците на Пророкот, биле декларирани владетели на *гаурите* (неверниците). Овие чисто теолошки принципи на државна организација биле основата на Отоманската Империја. Како и да е, токму поради овие особености на нејзиното уредување, христијаните во Отоманската Империја уживале извесна независност и на тој начин успеале да ги зачуваат нивната националност, јазик и обичаи. Овие невообичаени историски услови објаснуваат во исто време зошто кај овие христијани, чувството за патриотизам било трансформирано во приврзаност кон нивните религиозни заедници и национална црква. За современите западни писатели ваквата нота на националност била исклучително чудна, и се прашувале зошто расата и јазикот не се фактори на националноста, која пак се определува со тоа на која црква и припаѓаш. „Тоа е како еден човек роден во Лондон кој е римокатолик да се смета себе си за Ирец, или презвевтеријанец во Њујорк, иако неговите предци дошле од Германија и се декларирале како Шкотланѓани” (Fraser 1906 : 11).

Кај народите од милетите се развил еден нов дух на национална свест тогаш кога се направиле првите обиди за создавање на цивилни закони кои требало да ги заменат верските. Тие тогаш морале да се реорганизираат на национални основи доколку сакале да биде дел од модерните меѓународни политики во кои националноста била современа основа на западните држави и, со оглед на подемот на Западот во светот, релациите помеѓу незападните народи и нивните релации со западните сили морале да ги претпостават формите кои западниот свет ги сметал за вообичаени. Сепак, според Арнолд Тојнби, овој принцип на националноста во политиката бил вообичаен во Западна Европа само затоа што таму израснал

природно од специфичните услови, а не затоа што претставувал универзално правило (Toynbee 1922 : 15-6).

Потомците на француските крстоносци

До почетокот на дваесетиот век словенските народи во Македонија немале јасна свест за националноста. Еден руски патник напишал дека многумина едноставно не го разбирале концептот на националност и објаснил: „Јас сум православен, јас бев егзархист, но сега сум Србин“. Дури откако бил директно прашан дали бил Бугарин или Србин тој можел да одговори: „Јас бев Бугарин, но сега сум Србин“ (Vodovozov 1917 : 76-7). Виталниот елемент на нивниот идентитет било нивното христијанство и кога биле прашувани за нивната националност тие се изјаснувале како раја, каур, како што ги нарекувале Турците, или како Бугари, христијани (Gorčević 1889 : 325; Amfiteatrov 1903 : 17; Misirkov 1903 : 122). Така на пример рускиот конзул во Битола, Ростковски, и покрај неговиот седумгодишен престој во Македонија, го користел турскиот метод и ги делел жителите на Македонија на словенски Патријархисти, Словенски Егзархисти и Словенски Муслимани, бидејќи тој не можел да одлучи дали жителите биле Бугари или Срби. Амфитеатров кој таму поминал три години дошол до заклучокот дека и самите Македонци всушност не знаат што се. Па така тој ги нарекувал “нација без национална свест” (Amfiteatrov 1903 : 13).

Врз основа на специфичните услови во Македонија кон крајот на 19 и почетокот на 20 век, националните афинитети зависеле само од политички причини (Brailsford 1906 : 101; Tomitch 1918 : 118). Во Македонија постоеле бугарска, грчка, српска и романска пропаганда, секоја од нив со свои идеи и аспирации. Цел на секоја страна била да преобрази колку што е можно повеќе луѓе. Доколку пропагандата не била доволна, овие обиди за реорганизација на политичката мапа на Македонија во европски рамки користеле сурови методи на одсемање на имот, убивање и насилно мешање во верата и употребата на мајчиниот јазик. Целата оваа активност била мошне скапа и честопати успехот не бил во целост соодветен на очекувањата, а се разбира малите балкански држави не можеле да успеат самите без економска поддршка од заинтересираните страни (Abbott 1903 : 77; Moore 1906 : 187).

Ако луѓето во Македонија на почетокот на 20 век биле верни на христијанството тие воопшто не биле верни на нивните национални афинитети. Така според западните автори било сосема можно некое село во Македонија во присуство на српскиот конзул да биде едно, а во присуство на бугарскиот агент друго (Amfiteatrov 1903 : 17). Кога еден руски автор ги запрашал селаните од едно село во Скопска Црна Гора дали тие се Срби, тие одговориле позитивно. Но кога веднаш после тоа ги прашал дали тие се Бугари, тие повторно одговориле позитивно. Кога истото прашање им го поставил на селаните од Башино Село близу Велес, половина од нив му одговориле дека се Бугари, а другата половина дека се Срби (Rittih 1909 : 199, 214). Некои истражувачи наишле на случаи каде сдниот брат тврдел дека е Бугарин, а другиот дека е Србин. Како додаток на ова следи фактот што некои луѓе се декларирале како Грци, а воопшто не знаеле грчки (Hulme-Beaman 1898 : 143; Abbott 1903 : 110; Amfiteatrov 1903 : 14; Buxton 1920 :

146-47). Така на пример во Битола тројца браќа во 1905, Талевтчани Стефан, Никола и Димитриј, познати трговци, биле Бугарин, Романец и Грк (Tomitch 1918 : 118). Со оглед на тоа што националноста секако не била непроменлива во овој дел на светот, туку зависела од уверувањето, поединците па дури и цели семејства кои до вчера биле Грци денес можеле да станат Бугари а утре Срби (Eliot 1900 : 298; Villari 1905 : 122).

За западните истражувачи кои ја разгледувале националноста не како културна конструкција, туку како биолошка, „природна“ категорија, која е константна и непроменлива, таквата ситуација била уникатна. Тие со префинет презир коментирале дека националноста на Балканот е „променлив квантитет, кој во голема мера зависи од фактори со кои емоциите, крвта и јазикот имаат мали или воопшто немаат допирни точки“ (Abbott 1903 : 9-10). Не е подобро ниту нивното мислење патриотизмот на жителите на Македонија. На Балканот, тврдат тие, патриотизмот може да се спореди со длабочината на џебот, како што на пример направил еден француски конзул, кој изјавил дека со фонд од еден милион франци, тој би ја направил Македонија – француска. Тој би проповедал дека Македонците се потомци на француските крстоносци кои го освоиле Солун во 12 век, а дека франците ќе го направат остатокот. Како и да е, истиот автор кој ја цитирал оваа изјава додал дека Грција имала огромни средства а сепак ја загубила Македонија (Brailsford 1906 : 103).

Каде што постои слободен избор, можат да владеат личните интереси. Како што изјавиле некои автори, парите одиграле важна улога во определувањето на националната свест. Наводно еден српски конзул му споменал на некој Србин дека тие имаат многу пари и дека дошло времето да се стори нешто за дарежливоста на татковината во име на патриотизмот. Тој добил ваков одговор:

“Ах, господине Конзул.. Ќе биде многу непријатно за вас, бидејќи кога Вие ми давате пари, мојот патриотизам ми вели дека јас сум Србин, но штом останам со празен џеб, тој почнува да ме убедува дека јас сум Бугарин” (Amfiteatrov 1903 : 20). Но гледано реално, Македонците всушност покажале завидна цврстина и отпор кон корумпираноста и тероризмот.

Бугарската закана

Бугарскиот патриотизам кој од 1770 бил во повеќе наврати сотиран од страна на грчкото свештенство со цел луѓето да го забораваат својот индентитет и да се сметаат за Грци, бил повторно распаднат во втората половина на деветнаесетиот век. Постоеле Бугари ентузијастички кои, инспирирани од традициите на сомнителната слава кои се однесувале на хипотетичкото минато, едвам го чекале денот кога бугарското царство би било повторно воспоставено, вклучувајќи ја и цела Македонија, со Цариград како главен град (Dicey 1894 : 104, 123; Kirkness 1933 : 104, 123). Во 1893 била формирана ВМРО со цел ослободување на Македонија од отоманската окупација, под мотото „Македонија за Македонците“. Во реалноста, *комитите* (вооружените членови на ВМРО) сакале да ги истребат и грчките и српските учители и свештеници. Пред создавањето на Егзархијата, кога имало само една православна црква во европска Турција, грците свештеници се труделе да го уништат бугарскиот јазик исклучувајќи го од училиштата и црквите. Кога новата црква била воспоставена, патријархатот на Цариград му одговорил на

ферманот со екскомуникација на сите припадници на Егзархијата. Многумина Бугари биле исплашени да ја напуштат старата црква, и останале верни на патријаршијата и членови на грчката заедница (Hulme-Beaman 1898 : 143; Abbott 1903 : 110; Moore 1906 : 157; Bruce 1907 : 64; Upward 1908 : 21-2; Garnett 1911 : 124).

Бугарските тврдења дека Македонија е нивна биле базирани на фактот дека Самоил ја освоил во 11 век. Тие тврдат дека за време на овие освојувања населението на Македонија било бугаризирано и дека како резултат на тоа тие се скоро Бугари. Бугарија особено се заинтересира за Македонија по 1870 те, кога бугарската црква се оддели од Цариградската Патријаршија и присвоила некои села во провинциите на Тракија и Македонија. Во почетокот на 20 век јурисдикцијата на Егзархијата во Македонија се протегала на неколку подрачја (Скопје, Охрид, Дебар, Битола, Велес, Неврокоп и Струмица). (Le Queux 1907 : 207). Религијата станала симбол на етницитетот: Грците припаѓале на Патријаршијата и Бугарите на Егзархијата. Бугарската Црква започнала процес на насилна бугаризација во земјата со тоа што ги прогонувала грчките учители и свештеници и ги заменуvala со бугарски (Cosmopoulos 1992 : 72). Така наречената бугарска закана предизвикала сериозни реакции во Грција. Кон крајот на 19 век Грција истотака испратила свои воени групи во Македонија за да се борат против бугаризацијата, со водење герилска војна против Бугарите и Србите, со надеж дека ќе добијат дел од земјата, иако нејзините жители не зборувале грчки. Најуспешна герилска група била Етхнике Етаириа (Национално Друштво), чии трупи биле активни во Македонија за време на Критската револуција но и покрај почетничкиот успех, поразот на Грција во Грчко – Турската војна во 1897 бил тежок удар за Грците во Македонија, кои привремено ја загубиле поддршката од грчката држава (Barlett 1897 : 16-23, 125-27; Bigham 1897 : 3-4; Mantegazza 1903 : 226; Lynch 1908 : 35; Cosmopoulos 1992 : 74-5).

Голема Србија

Кога по 1878 Србите сакале да ја реализираат идејата за Голема Србија, тие се свртеле кон југот и ја добиле идејата за српска Македонија, со Солун како пристаниште. Српските научници и политичари цел век признавале дека Македонија е бугарска, па дури и во примирјата на Балканската алијанса кои и претходеле на војната од 1912, Србија ја признала Македонија како бугарска (Buxton 1907 : 48; Carnegie Endowment 1914 : 25-6; 1925: iv, 6; Reed 1916 : 317; Misheff 1917 : 29; Valoušek 1999 : 49). Како и да е, кон крајот на 19 век некои националисти почнале да ја промовираат идејата дека Македонија и во минатото и во сегашноста била српска (Villari 1905 : 83; Upward 1908 : 271). Тие на помош ја повикале географијата, етнологијата, филологијата и историјата. Отпрвин Србите ги исмевале ваквите погледи, но подоцна македонската треска ја зафатила српската интелигенција до тој степен што некои познати научници, како Стојан Новаковиќ и Јован Цвијиќ морале или да молчат или да направат компромиси со поставување нови теории во кои се тврдело дека Македонците во однос на нивната националност се “аморфна група луѓе“ со етнички predispositions да станат Срби или Бугари (Cvijić 1906 : 5). Досетливите филолошки и историски аргументи биле измислени од националистичките ентузијасти за да ја докажат тезата дека “оној кој толку добро зборува српски и прославува слава, не може да биде Бугарин”. За да

докажат дека македонските словени биле Срби српските автори тврделе дека етничкото име Бугарин било српско а не бугарско (Veselinović 1888 : 3; Gopčević 1889 : 37; Cvijić 1906 : 12; Balkanicus 1915 : 230-31).

Во училиштата децата не ја учеле само историјата на Стара Србија туку и “историите на сите српски земји, со цел да ги ослободат - првин Македонија, потоа Далмација, Босна, Херцеговина, Хрватска, Банат и Бачка” (Reed 1916 : 55). Во балканските училишта учениците воопшто не ги учеле вообичаените работи. Тие учеле многу позначајни работи, пред се поврзани со прашањето на која националност и припаѓаат. Според еден британски антрополог секое училиште било “фабрика за топовски ѓулиња, кои би можеле еден ден да и помогнат на владата да освојува територии” (Durham 1905 : 91-2). Во поголемите српски градови биле формирани тајни друштва да ја пропагираат идејата дека Македонија и припаѓа на Србија, преку основање српски училишта и пропагирање на српскиот јазик во северозападна Македонија. До крајот на 19 век Србите имале повеќе од двесте училишта во Македонија и назначен српски бискуп во Скопје, кој бил под заштита на Цариградската Патријаршија. Амбициозните српски националисти исто така испратиле комити за да се борат против бугарското влијание. Како што било забележано од еден сликар и писател тие ги извршувале своите акции со голема ревност. Ова било потврдено со изјавата на еден учител Стевановиќ: “Ние немаме вино – нашето вино е бугарската крв” (Wilson 1920 : 64; види исто така Carnegie Endowment 1914 : 180).

Како резултат на двете балкански војни од 1912-13, Србија ги добила Косово и северна и централна Македонија. Успешноста на оваа акција била гордост по косовската битка од 1389, но овој воен успех ги обврзал Србите, по среќавањето на хетерогената популација, да извршат асимилација, од која голем дел биле муслимани Албанци, како и многу православни Словени, дел од кои се уште биле ориентирани кон Бугарија. Српската влада изјавила дека нивото на култура помеѓу Македонците не било доволно високо а нивната „државна свест“ не била доволно развиена за да овозможи тие директно да се здобијат со целосни политички права (Carnegie Endowment 1914: 164). Во деловите на Македонија под српска власт, започнала интензивна србизација, насочена против бугарската Егзархија и бугарските училишта. Српските власти присилно ги модифицирале македонските презимиња со тоа што им го додавале суфиксот-иќ (Carnegie Endowment 1914 : 174-77; Reed 1916 : 319; Vodovozov 1917 : 82; Kuba 1932 : 38, 211; Christowe 1935 : 145; Pavlowitch 1999 : 177). Иако Турците ги признавале Македонците како Бугари а Грција ги признавала барем како народ кој зборува словенски јазик, Србите им ги порекнувале бугарските чувства и го забранувале нивното искажување. На Македонците им било забранувано да ги слават браќата Миладиновци, нешто што им било дозволувано дури и за време на турската окупација (Kuba 1932 : 40, 226). Еден американски автор запишал анегдота за тоа како дури и самиот српски крал се вклучувал во денационализацијата на бугарското население. Во 1912, за време на првата Балканска Војна, Југословенскиот крал Александар, тогаш престолонаследник, запрел едно мало девојче на улиците на Прилеп и го запрашал што е тоа по националност? Кога тоа му одговорило дека е “Бугарка”, Александар, подоцна наречен Обединувач, ја удрил со својата кралска дланка...(Christowe 1935 : 45).

Според Васил Водовозов, српските власти не биле без искуство. Кога во 1878 Србија ги анектирала подрачјата на Ниш, Пирот и Врање (со население кое зборувало бугарски) српските власти извршиле аграрна реформа, биле воведени српски училишта, а црквата била потчинета под Белградската митрополија- Србија го правела истото како и во Македонија подоцна. Резултатот од ова бил тоа што луѓето во период од дваесет години го заборавиле бугарскиот јазик, и почнале да зборуваат српски и да се чувствуваат како Срби. Кога Водовозов во 1894 ги посетил овие места, таму немало никакви знаци на национална или религиска нетрпеливост, бидејќи “бугарските елементи кои сочинувале незначителен дел од населението”, се иселиле. Останатите Словени веќе го прифатиле фактот дека тие се Срби (Vodovozov 1917 : 90). Нивниот успех во овој процес довело до тоа тие да очекуваат сличен успех во Македонија, каде постоечките разлики помеѓу „Србите“ и „Бугарите“ било едноставно прашање на образование. Луѓето имале „иста религија, слични идеи, идентични обичаи. Селаните се облекуваат истоветно а само партизаните и пропагандистите можат да се разликуваат според нивната облека. Во бугарските гимназии учениците се облекуваат по европска мода, а во соперничките носат воени униформи” (Moore 1906 : 185-86).

Како и да е србизацијата на македонскиот народ не одела толку лесно како во Ниш и во другите некогашни бугарски територии. Еден британски дописник на *Стандард* напишал дека српскиот елемент практично и не постои (Hulme-Beaman 1898 : 146). Неколку години подоцна српскиот заменик министер за образование д-р Стевановиќ во Битола пробал да открие колку напреднала идејата за српската националност. Со оваа намера тој ги прашувал учениците кои ги среќавал на својот пат за нивната националност. Тие за возврат му рекле дека се Македонци. Откако се распрашал за нивните родители, тој открил дека тие биле Словени. Само петтото дете што го сретнал му рекло дека е Србин. На прашањето што бил неговиот татко, детето одговорило дека татко му бил – цинцар (Poročić 1937 : 276-77).

Идејата да бидат Срби не била прифатена со воодушевување кај Македонците, ним повеќе им се допаѓала идејата да бидат Југословени. Еден Хрватски научник - петрограф - патувал низ Македонија наскоро по воспоставувањето на заедничката држава на Јужните Словени по првата светска војна, каде што тој сретнал луѓе кои биле “невообичаено гостопримливи, но мошне резервирани во нивните изјави”. Тие биле борци за национално единство, “што воопшто не е невообичаено, бидејќи југословенството е идеја која обединува, која ги смирува страстите и ја подига вербата во иднината на нацијата”. Еден човек од Кавадарци му рекол: “Србите, Хрватите и Словенците се стари луѓе на залез, но новиот помокен Југословен е роден”. (Tićan 1920 : 96).

Што се однесува до Грција, Бугарија, по Втората светска војна го напуштила Македонското прашање. По Грчката граѓанска војна и заминувањето на Словените од Грција, Македонското прашање останало отворено помеѓу Бугарија и Југославија, поради де-бугаризацијата на населението во Југословенска Македонија од една страна и порекнувањето на постоењето на македонското малцинство во Пиринска Македонија. Но соседните држави продолжија да го негираат постоењето на македонска нација. По Втората Светска војна, Бугарската Академија на науките објавила голем број документи и други публикации за да докаже дека македонската националност е вештачка конструкција, и дека луѓето од Македонија се Бугари.

Грците и денеска не се сомневаат дека Македонците се всушност Грци. (Martis 1984 : 109; Cosmopoulos 1992 : 57).

Постоењето на македонската нација било негирано и од страна на некои западни автори, како што бил случајот со еден британски писател кој тврдел: „Можете да најдете Бугари или Турци кои себе си се нарекуваат Македонци, можете да најдете Грчки Македонци, има Српски Македонци, а возможно е да се сретнат и Романски Македонци. Како и да е нема да најдете Христијанин кој не е Србин, Бугарин, Грк или Романец“ (Fraser 1906 : 6).

Наспроти долгата опресија во која живееле жителите на Македонија, и пропагандите кои ги убедувале дека не се она што се, македонската свест опстанала. Ѓорѓи Пулевски во својот тријазичен речник го дефинирал народот како група луѓе со исто потекло и јазик кои живеат заедно и споделуваат заеднички обичаи, песни и празници. „Оттаму Македонците се народ и нивното место е во Македонија.“ (Puljevski 1875 : 49). Според Крсте Мисирков, на крајот на деветнаесеттиот век националната свест на македонските словени била „многу раширена и јасна“ (Misirkov 1903 : 101). Како што навеле и други автори Македонците отворено изјавувале дека не се Бугари ниту Срби, туку Македонци. (Miecznik 1904 : 66; Upward 1908 : 59, 204; Laffan 1918 : 66). Во Лешочкиот манастир во околината на градот Тетово отецот Језерки, уште во 1901 се декларирал себе си за „чистокрвен Македонец“ (Rittih 1909 : 178) а еден учител од Охрид изјавил: „јас не сум Бугарин, ниту Грк ниту Цинцар, јас сум чист Македонец како што беа Филип и Александар и Аристотел филозофот“ (Salgundžijev 1906 : 34-5).

Одделни индивидуалци од македонската интелигенција инсистирале на тоа дека македонскиот дијалект, иако близок на бугарскиот и српскиот, не е идентичен со нив, и дека Македонците се независна нација со Словенско потекло (Vodovozov 1917 : 30).

Западните автори и посветиле целосно внимание на Македонија кон крајот на 19 и почетокот на 20 век поради нејзината експлозивност и магливата политичка ситуација. Многумина пишуваат за неа, а уште повеќе ја посетувале. Тие биле сведоци на безбројните дупки во македонското прашање и неговите длабоки корени. Тие станале свесни за комплицираната политичка и етнологска ситуација која се должела на многуте различни и конфликтни интереси кои постоеле таму. Нив само им избегал фактот дека во Македонија живеат Македонци. Македонците се сомнителни заради отсуството од нивните текстови:

Во еден разговор со Романскиот конзул, на пример во Манастир го прашувам: „Овие луѓе зборуваат бугарски или грчки“. Тој вели: „Но тие се Романци, иако не го знаат тоа. Оттаму, кога Македонија ќе биде ослободена од Турците, нејзиниот природен и соодветен владетел ќе биде Романија“. При едно интервју со Србин: „Пред доаѓањето на Турците“, вели тој, „Српската империја се протегала на југ до морето“. Мислење на еден Бугарин: „Очигледно е дека практично цела Македонија е преполна со Бугари. Тие зборуваат бугарски и припаѓаат на бугарската црква. Многумина зборуваат грчки и се православни но тие се всушност Бугари. Македонија е наследство на Бугарија“. „Никако“, вели Гркот. „Бугарите се неверници, и ним не им прилега името христијанин. Тие

освојуваат села со закани да ја прифатат православната црква, а потоа се нарекуваат Бугари. Касапи!“ (Fraser 1906 : 6).

Без оглед дали тоа било поради подржувањето на некоја од балканските држави или пак било премногу тешко за нив, навикнати да го поврзуваат просторот и бројот со големината, да го потиснат чувството на незадоволство кое било индицирано од малиот број на населението од Македонија во споредба со големината на балканските царства и нивните претензии. Она што луѓето го велеле или го правеле немало никаква важност:

Всушност, тешкотијата на ситуацијата и не изненадува кога ќе си припомниме дека од времето на империјата на Филип, Македонија била плен на Грците, Србите, Бугарите и Турците. Оттаму, на селаните може да им биде простено што ја загубиле трагата на нивното вистинско потекло. Затоа и се случува зборовите како раса, националност, потекло, или било кој друг израз кој ја дефинира разликата помеѓу Македонците и остатокот од балканскиот свет да ја загубил својата смисла, а како резултат на тоа селанецот да е подготвен да прифати било каква националност, доколку аргументите во прилог на конверзијата се доволно убедливи. (Comyn-Platt 1906 : 33-4). Со оглед на тоа што Отоманската империја ставала голем акцент врз религиозната разлика, националноста се сметала за секундарна и помалку важна. Кога во Западна Европа се развила идејата за националност, како суштински елемент на човечкиот идентитет, кој е дури и позначаен од религиозната разлика, ова наишло на големи пречки на Балканот. Доколку не било поддржувано од страна на европските сили, тоа и никогаш не би се вкоренило на оваа почва. Заради некакви комплексни причини свеста за специфичен национален идентитет била најмалку развиена помеѓу словенското население во Македонија. Соседните балкански држави се обиделе да ја свртат ситуацијата во своја корсти, секоја од нив желна за зголемување на сопствената национална територија. Бугарија, Грција и Србија биле особено заинтересирани за исполнување на нивните територијални барања, изјавувајќи дека Македонците се Бугари, Грци или Срби. Сепак, ниту една од нив не успеала во асимилацијата на луѓето од Македонија. Но нивниот успех во презентирањето на Македонците на западните набљудувачи како луѓе без национална свест е сосема друга приказна. Според британскиот автор кој ги сметал балканските приказни измислени од пропагандистите како поинтересни од реалноста, во едно и исто македонско домаќинство можело да се сретнат претставници на сите гранки на човечкото семејство, односно татко кој тврдел дека има српско потекло, син кој се колнел дека само бугарска крв течела низ неговите вени, додека ќерките, доколку им било дозволено да зборуваат, биле исто толку сигурни во нивното потекло од Елена Тројанска или Катерина Велика или Афродита од Мелос. Старата мајка генерално била задоволна со тоа што ќе се изјаснела како христијанка. По презентирањето на оваа впечатлива слика за тоталната збрка како нешто што ја одразува вистинската стварност, тој ја дава следнава дијагноза: „Вистинска комедија на забуну во која никој не знае кој е кој, но сите инстинктивно чувствуваат дека сите се некој друг. Веројатно ниту една земја, во ниту еден период, немала поголема потреба од новинска агенција или психијатриска клиника како Македонија. Таа може да се опише како регион населен со новородени души кои талкаат во потрага по тело, и кои се губат себеси во таа потрага“ (Abbott 1903 : 80).

БИБЛИОГРАФИЈА

Abbot 1903

Abbott, G. F. (1903). *The Tale of a Tour in Macedonia*. London: Edward Arnold.

Amfiteatrov 1903

Amfiteatrov, Aleksandr V. (1903). *Strana razdora*. S.-Peterburg: I. V. Rajskej.

Amfiteatrov 1912

Amfiteatrov, Aleksandr V. (1912). *Slavjanskoe gore*. Moskva: Moskovskoe knigoizdatel'stvo.

Armstrong 1912

Armstrong, Harold. (1925). *Turkey in Travail. The Birth of a New Nation*. London: John Bodley; The Bodley Head.

Arnold 1868

Arnold, Arthur. (1868). *From the Levant, the Black Sea, and the Danube*. London: Chapman & Hall.

Baker 1913

Baker, B. Granville. (1913). *The Passing of the Turkish Empire in Europe*. London: Seeley, Service & Co.

Balkanicus 1915

Balkanicus. (1915). *The Aspirations of Bulgaria*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co.

Barlett 1897

Barlett, Ellis Ashmead. (1897). *The Battlefields of Thessaly. With Personal Experiences in Turkey and Greece*. London: John Murray.

Barry 1906

Barry, J. P. (1906). At the Gates of the East: A Book of Travel among Historic Wonderlands. London : Longmans, Green, and Co.

Baudier 1635

Baudier, Michel. (1635). *Histoire generall dv Serrail, et de la Covr Du Grand Seigneur Empereur de Turcs*. Paris.

Bercovici 1932

Bercovici, Konrad. (1932). *The Incredible Balkans*. New York: G. P. Putnam's Sons.

Bigham 1897

Bigham, Clive. (1897). *With the Turkish Army in Thessaly*. London: Macmillan and Co.; New York: The Macmillan Company.

Bisani 1793

Bisani, N. (1793). *A Picturesque Tour Through Part of Europe, Asia, and Africa*.

Containing Many New Remarks on the Present State of Society, Remains of Ancient Edifices, &c. London: R. Faulder.

Boué 1840

Boué, Ami. (1840). *Le Turquie d'Europe*. Paris: Arthus Bertrand.

Brailsford 1906

Brailsford, Henry Noel. (1906). *Macedonia: Its Races and Their Future*. London: Methuen & Co.

Bremer 1863

Bremer, Fredrika. (1863). Greece and the Greeks. The Narrative of a Winter Residence and Summer Travel in Greece and Its Islands. London: Hurst and Blackett.

Browne 1673

Browne, Edward. (1673). *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli*. London: Benj. Tooke.

Bruce - Kathleen 1907

Bruce, Rosslyn, and His Sister Kathleen. (1907). *Letters from Turkey: Being Glimpses of Macedonian Misery*. Nottingham: Henry B. Saxton.

Buxton 1920

Buxton, Leland William Wilberforce. (1920). *The Black Sheep of the Balkans*. London: Nisbet & Co.

Buxton 1907

Buxton, Noel. (1907). *Europe and the Turks*. London: John Murray.

Carnegie Endowment 1914

Carnegie Endowment for International Peace. (1914). *Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington: The Carnegie Endowment.

Carnegie Endowment 1925

Carnegie Endowment for International Peace. (1925). *Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars. Chapter 1: Macedonia*. Sofia: Al. Paskaleff & Co.

Chirol 1881

Chirol, M. Valentine. (1881). *'Twixt Greek and Turk*. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons.

Christowe 1935

Christowe, Stoyan. (1935). *Heroes and Assassins*. London: Victor Gollancz.

Comyn-Platt 1906

Comyn-Platt, T. (1906). *The Turk in the Balkans*. London: Alston Rivers.

Cosmopoulos 1992

Cosmopoulos, Michael B. (1992). *Macedonia*. Winnipeg: Manitoba Studies in Classical Civilization.

Cvijić 1906

Cvijić, Jovan. (1906). *Nekolika promatranja o etnografiji makedonskih Slovena*. Beograd.

Dako 1919

Dako, Christo A. (1919). *Albania. The Master Key to the Near East*. Boston: E. L. Grimes Company.

Dacey 1894

Dacey, Edward. (1894). *The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894*. London: John Murray.

Diplomatist 1915

A Diplomatist. (1915). *Nationalism and War in the Near East*. Oxford: Clarendon Press.

Douglas 1919

Douglas, J. A. (1919). *The Redemption of Saint Sophia. An Historical & Political Account of the Subject*. London: The Faith Press.

Duckett 1911

Duckett Ferriman, Z. (1911). *Turkey and the Turks*. London: Mills & Boon.

Durham 1905

Durham, Mary Edith. (1905). *The Burden of the Balkans*. London: Edward Arnold.

Durham 1920

Durham, Mary Edith. (1920). *Twenty Years of Balkan Tangle*. London: George Allen & Unwin.

Dwight 1881

Dwight, Henry Otis. (1881). *Turkish Life in War Time*. London: WM. H. Allen & Co.

Edib 1930

Edib, Halidé. (1930). *Turkey Faces West. A Turkish View on Recent Changes and Their Origin*. New Haven: Yale University Press.

Edwards 1902

Edwards, H. Sutherland. (1902). *Sir William White. For Six Years Ambassador at Constantinople. His Life and Correspondence*. London: John Murray.

Eliot 1900

Eliot, Charles Norton Edgeumbe. (1900). *Turkey in Europe*. London: Edward Arnold.

Franck 1928

Franck, Harry A. (1928). *The Fringe of the Moslem World*. New York and London: The Century Co.

Fraser 1906

Fraser, John Foster. (1906). *Pictures from the Balkans*. London: Cassell and Company.

Garnett 1904

Garnett, Lucy M. J. (1904). *Turkish Life in Town & Country*. London: George Newnes.

Garner 1911

Garnett, Lucy M. J. (1911). *Turkey of the Ottomans*. London: Sir Isaac Pitman.

Goff - Hugh 1921

- Goff, A., and Hugh A. Fawcett. (1921). *Macedonia. A Plea for the Primitive*. London: John Lane The Bodley Head; New York: John Lane Company.
- Gopčević 1889
Gopčević, Spiridon. (1889). *Makedonien und Alt-Serbien*. Wien: L. W. Seidel & Sohn.
- Gordon 1832
Gordon, Thomas. (1832). *History of the Greek Revolution*. Edinburgh: William Blackwood; London: T. Cadell.
- Gordon 1916
Gordon, Will. (1916). *A Woman in the Balkans*. New York: Dodd, Mead & Company.
- Gossip 1878
Gossip, Robert. (1878). *Turkey and Russia. Their Races, History, and Wars. Embracing a Graphic Account of the Great Crimean War and of the Russo-Turkish War*. Edinburgh: Thomas C. Jack.
- Habesci 1784
Habesci, Elias. (1784). *The Present State of the Ottoman Empire. Containing a More Accurate and Interesting Account of the Religion, Manners, Government, Customs, Military Establishments and Amusements, of the Turks Than Any Yet Extant. Including a Particular Description of the Court and Seraglio of the Grand Signior*. London: R. Baldwin.
- Hamlin 1878
Hamlin, Cyrus. (1878). *Among the Turks*. London: Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington.
- Hervé 1837
Hervé, Francis. (1837). *A Residence in Greece and Turkey; with notes of the Journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*. London: Whittaker & Co.
- Hill 1709
Hill, Aaron. (1709). *A Full and Just Account of the Present State of The Ottoman Empire In all its Branches: with The Government, and Policy, Religion, Customs, and Way of Living of the Turks, in General. Faithfully Related From a Serious Observation, taken in many Years Travels thro' those Countries*. London: Printed for the Author.
- Horton 1896
Horton, George. (1896). *Constantine. A Tale of Greece under King Otho*. London: T. Fisher Unwin.
- Hughes 1820
Hughes, Thomas Smart. (1820). *Travels in Sicily Greece and Albania*. London: J. Mawman.
- Hulme-Beaman 1898
Hulme-Beaman, Aredern G. (1898). *Twenty Years in the Near East*. London: Methuen & Co.
- Ivanić 1906
Ivanić, Ivan. (1906). *Mačedonija i Mačedonci*. Beograd.

Jireček 1888

Jireček, Konstantin. (1888). *Cesty po Bulharsku*. Praha: Matica česká.

Kesnin 1888

Kesnin bey. (1888). *The Evil of the East; or, Truth about Turkey*. London: Vizetelly & Co.

Kirkness 1933

Kirkness, Kenneth. (1933). *Ferdinand of Bulgaria. The Dream of Byzantium*. London: Hurst & Blackett.

Kuba 1932

Kuba, Ludvík. (1932). *Čtení o Makedonii. Cesty a studie z roku 1925-1927*. Praha: Družstevní práce.

Kunčov 1900

Kunčov, Vasil. (1900). *Makedonija. Etnografija i statistika*. Sofia: Državna pečatnica.

Laffan 1918

Laffan, R. G. D. (1918). *The Guardians of the Gate. Historical Lectures on the Serbs*. Oxford: Clarendon Press.

Lane 1922

Lane, Rose Wilder. (1922). *The Peaks of Shala*. London: Chapman & Dodd. Laveleye, Emile Louis Victor de. (1887). *The Balkan Peninsula*. London: T. Fisher Unwin.

Layard 1903

Layard, Austen Henry. (1903). *Autobiography and Letters*. London: John Murray.

Le Queux 1907

Le Queux, William. (1907). *An Observer in the Near East*. London: Eveleigh Nash.

Lusignan 1885

Lusignan, Annie de. (1885). *A Word about Turkey and Her Allies*. London: Chapman and Hill.

Lynch 1908

Lynch, H. F. B. (1908). *Europe in Macedonia. Being Five Articles Reprinted from the "Morning Post."* London: Edward Stanford.

Madden 1829

Madden, Richard Robert. (1829). *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine, in 1824, 1825, 1826 and 1827*. London: Henry Colburn.

Mahmut 1691

Mahmut. (1691). *Letters Written by a Turkish Spy, Who lived Five and Forty Years, Undiscovered, at Paris: Giving an Impartial Account to the Divan at Constantinople, of the most Remarkable Transactions of Europe; And discovering several Intrigues and Secrets of the Christian Courts, (especially of that of France) from the Year 1637, to the Year 1682*. London:.

Maliszewski 1913

Maliszewski, Edward. (1913). *Albania*. Warszawa: Wincent Jakowicki; Poznań: M. Niemierkiewicz.

- Mantegazza 1903
Mantegazza, Vico. (1903). *Macedonia*. Milano: Fratelli Treves.
- Martis 1984
Martis, Nicolaos K. (1984). *The Falsification of Macedonian History*. Athens.
- Mastnak 1998
Mastnak, Tomaž. (1998). *Evropa: med evolucijo in evtanazijo*. Ljubljana: Studia humanitatis. Matthews 1937: 5, 42).
- Miecznik 1904
Miecznik, Antoni. (1904). *Macedonja i Macedonczycy*. Warszawa: M. Arct.
- Misheff 1917
Misheff, D. (1917). *The Truth about Macedonia*. Berne: Pochon-Jent & Bühler.
- Misirkov 1903
Misirkov, Krste P. (1903). *Za makedonckite raboti*. Sofia: Liberalni klub.
- Moore 1906
Moore, Frederick. (1906). *The Balkan Trail*. London: Smith, Elder, & Co.
- Moore 1914
Moore, Arthur. (1914). *The Orient Express*. London: Constanble & Company.
- Morritt 1914
Morritt, John B. S. (1914). *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*. London: John Murray.
- Nicolaides 1903
Nicolaides, Cleanthes. (1903). *Macedonien*. Berlin: S. Calvary.
- Novaković 1906
Novaković, Stojan. (1906). *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*. Beograd: Zadužbina I. M. Kolarca 114.
- Nušić 1902-3
Nušić, Branislav. (1902-3). *Kosovo. Opis zemlje i naroda*. Novi Sad: Matica srpska.
- Ostrorog 1919
Ostrorog, Léon. (1919). *The Turkish Problem. Things Seen and a Few Deductions*. London: Chatto & Windus.
- Pavlowitch 1999
Pavlowitch, Stevan K. (1999). *A History of the Balkans 1804-1945*. London and New York: Longman.
- Plut 1913
Plut, Milan. (1913). *Po macedonskem bojišču*. Ljubljana: Samozaložba.
- Popović 1937
Popović, Dušan J. (1937). *O Cincarima*. Beograd: Drag. Gregorić.
- Popović 1879-1884
Popović, Sreten L. (1879-1884). *Putovanje po novoj Srbiji*. Beograd: Srpska knjižara Braće M. Popovića.

Price 1924

Price, Clair. (1923). *The Rebirth of Turkey*. New York: Thomas Seltzer.

Puljevski 1875

Puljevski, Đorđe M. (1875). *Rečnik od tri jezika s. makedonski, arbanski i turski*. Beograd: Državna štamparija.

Reed 1916

Reed, John. (1916). *The War in Eastern Europe*. London: Eveleigh Nash.

Rittih 1909

Rittih, Petr Aleksandrovič. (1909). *Po Balkanam*. S.-Peterburg: V. F. Kiršbaum.

Ross 1836

Ross, David, of Bladensburg. (1836). *Opinions of the European Press on the Eastern Question. Translated and extracted from Turkish, German, French, and English papers and reviews*. London: James Ridgway and Sons.

Salgundžijev 1906

Salgundžijev, Stefan K. (1906). *Lični dela i spomeni po vuzroždaneto na solunskiot i serski Bulgari ili 12-godišna žestoka neravna borca s gurckata propaganda*. Plovdiv: Trud.

Samuelson 1888

Samuelson, James. (1888). *Bulgaria, Past and Present. Historical, Political, and Descriptive*. London: Trübner & Co.

Senior 1859

Senior, Nassau W. (1859). *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*. London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts.

Sís 1924

Sís, Vladimír. (1924). *Nový Balkán*. Praha.

Slišković 1904

Slišković, Jakov. (1904). *Albanija i Macedonija*. Sarajevo: Vlastita naklada.

Stavrianos 2000

Stavrianos, L. S. (2000). *The Balkans since 1453*. London: Hurst & Company.

Strangford 1864

Strangford, Emily Anne. (1864). *The Eastern Shores of the Adriatic in 1863. With a Visit to Montenegro*. London: Richard Bentley.

Stuart-Glennie 1879

Stuart-Glennie, J. S. (1879). *Europe and Asia. Discussions of the Eastern Question in Travels through Independent, Turkish, and Austrian Illyria*. London: Chapman Hall.

Temple 1836

Temple, Grenville T. (1836). *Travels in Greece and Turkey*. London: Saunders and Otley.

Tomitch 1918

Tomitch, Svet. (1918). Who are the Macedonian Slavs; in: J. T. Markovitch ed. *Macedonia and Macedonians*, 43-124. Rome: Printing-office C. Colombo.

Townshend 1910

Townshend, A. F (1910). *A Military Consul in Turkey. The Experiences & Impressions of a British Representative in Asia Minor*. London: Seeley & Co. Toynbee, Arnold J. (1922). *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilisations*. London: Constable and Company.

Tozer 1869

Tozer, Henry Fanshawe. (1869). *Researches in the Highlands of Turkey; Including Visit to Mounts Ida, Athos, Olympus, and Pelion, the Mirdite Albanians, and Other Remote Tribes. With Notes on the Ballads, Tales, and Classical Superstitions of the Modern Greeks*. London: John Murray.

Tučan 1920

Tučan, Fran. (1920). *Po Makedoniji*. Zagreb: Hrvatska tiskarna.

Upward 1908

Upward, Allen. (1908). *The East End of Europe*. London: John Murray.

Vaka 1913

Vaka, Demetra. (1913). *The Eagle and the Sparrow*. Boston.

Valoušek 1999

Valoušek, František. (1999). *Vzpomínky na Bosnu*. Brno: Společnost přátel jižních Slovanu v české republice.

Vavouskos 1973

Vavouskos, C. A. (1973). *Macedonia's Struggle for Freedom*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

Veselinović 1888

Veselinović, Miloško V. (1888). *Srbi u Mačedoniji i u južnoj Staroj Srbiji*. Beograd: Štamparija Kraljevine Srpske.

Villari ed. 1905

Villari, Luigi ed. (1905). *The Balkan Question. The present condition of the Balkans and of European responsibilities*. London: John Murray.

Vivian 1897

Vivian, Herbert. (1897). *Servia, the Poor Man's Paradise*. London: Longmans, Green, and Co.

Vivian 1904

Vivian, Herbert. (1904). *The Servian Tragedy with some Impressions of Macedonia*. London: Grant Richards.

Vodovozov 1917

Vodovozov, Vasil. (1917). *Na Balkanah*. Petrograd: Ogni.

Volonakis 1920

Volonakis, Michael D. (1920). *Saint Sophia and Constantinople. History and Art*. London: Hesperia Press.

Walsh 1928

Walsh, Robert. (1828). *Narrative of a Journey from Constantinople to England*. London:

Frederick Westley.

Wilson 1920

Wilson, Francesca M. (1920). *Portraits and Sketches of Serbia*. London: The Swarthmore Press.

Wollf 1956

Wollf, Robert Lee. (1956). *The Balkans in Our Time*. Cambridge, USA: Harvard University Press.

Young 1926

Young, George. (1926). *Constantinople*. London: Methuen & Co.

Zotiades 1954

Zotiades, George B. (1954). *The Macedonian Controversy*. Thessaloniki: Society of Macedonian Studies.